

УДК 94(477):378-057.875(477)"1911/1920"
DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2021/1.12>

Шмалюх А.А.

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

«СОЦІАЛЬНО-ЧУЖІ ЕЛЕМЕНТИ» СЕРЕД СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ УСРР У 1920-х рр.

На початку 1920-х рр. саме студенти стали одним із основних об'єктів політико-психологічного впливу більшовицької влади, представники якої намагалися сформувати новий образ радянського студента, який за своєю сутністю, повністю повинен відповідати радянським соціокультурним нормам.

У процесі розгортання масової класової ненависті під прицілом опинилися саме ті студенти, які мали «неправильне» соціальне походження або родинні зв'язки з так званими «колишніми людьми». Це пояснювалося тим, що родичі «колишніх» мали нібито всі підстави «сумніватися» і в лінії партії, спрямованій на жорстокі насильницькі дії, і в правомірності свавілля карально-репресивних органів стосовно їхніх безневинних батьків.

Автор статті робить спробу проаналізувати окремі аспекти дискримінаційної політики радянської влади щодо українського студентства, які мали «сумнівне» соціальне походження і потерпали від утисків з боку радянської влади за соціально-класовою ознакою. На основі архівних джерел та на прикладах мемуарів української письменниці Докії Гуменної визначено причини та наслідки приховування фактів власної біографії. Охарактеризовано комплекс прийомів та методів, до яких вдавалася радянська бюрократична система для виявлення «соціально чужих» серед інститутської молоді.

Доведено, що процес інтеграції вихідців із «класово-ворожих» родин у нове радянське суспільство був не тільки складним і довготривалим, але і досить суперечливим. Проте, незважаючи на нагнітання класової нетерпимості, чимало вихідців із «колишніх» успішно пристосувалися до радянських реалій, використовуючи для цього всі можливі методи і засоби, зокрема зміну соціального статусу і свої культурно-освітні переваги.

Ключові слова: студентство, соціальне походження, «соціально-чужі елементи», «колишні», чистки.

Постановка проблеми. Більшовицька ідеологія розколола суспільство, використовуючи бінарну опозицію «свої» і «чужі». Соціальні рамки, встановлені радянською владою у 1920-х рр., спричинили появу покоління соціальних сиріт при живих батьках, оскільки всі намагалися приховати «сумнівні» сторінки біографії.

Студенти стали заручниками більшовицької освітньої політики, яка орієнтувалася на класовий підхід у формуванні контингенту. Пролетаризація, яка стала основою державної політики з 1921 р., до кінця десятиліття так і не дала вагомих результатів: більшість студентів, а особливо випускників, становили далеко не вихідці з робітничого середовища й селян. Як і в попереднє десятиліття, студентська маса на початку 1930-х рр. була конгломератом людей різного походження, віку, рівня знань, політичних поглядів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Соціальні трансформації в Україні протягом 1920–1930-х рр. постійно привертала увагу як радянських, так і сучасних дослідників. Студент-

ство як самостійний сюжет для дослідження до цього часу займає незначне місце в українській історіографії. Традиційно повсякденні практики студентської молоді досліджувалися в контексті вивчення становлення та розвитку нової системи освіти, історії формування української інтелігенції [6; 8]. Проте останнім часом з'явилися спеціальні праці, присвячені різним аспектам історії цієї локальної спільноти, яку досліджували О. Лаврут [7], О. Рябченко [9] та Н. Гогохія [2]. Важливе місце у вивченні окресленої проблеми займають праці зарубіжних дослідників [10; 18; 19]. Зокрема, американська дослідниця Ш. Фітцпатрік висвітлювала проблему «пролетаризації» крізь призму дослідження соціальної мобільності ранньої радянської епохи [18].

Постановка завдання. У межах розвідки автор ставить за мету проаналізувати причини, прийоми та наслідки приховування інформації про родинні зв'язки серед студентства УСРР у 1920-х рр. На основі мемуарної літератури, проаналізувати реалії повсякденного життя очима

радянської студентки Докії Гуменної, яка походила з родини «нетрудового елемента позбавленого права голосу».

Виклад основного матеріалу дослідження.

З утвердженням радянської влади в Україні було встановлено досить жорсткі вимоги щодо соціального складу студентства. Сплановано ряд заходів, втілення яких мало б привести до зростання кількості вихідців із робітників і селян у вищих навчальних закладах. Згідно з більшовицькою ідеологією, соціальне походження, перетворилось на найголовніший маркер лояльності населення.

Одним із поширених методів виявлення «соціально чужих елементів» у складі студентства стали анкети, в яких потрібно було чітко вказати своє соціальне походження. Зрозуміло, що вихідці із родин «колишніх» усіляко намагалися замаскувати своє справжнє минуле й у графі «соціальне походження» вказували неправдиву інформацію. Як зауважив помічник прокурора СРСР І. Кондурушкін, «час був гарячим, навіть не було коли перевіряти знання за документами. Анкетний час: заповнив анкету, все приймається на довіру ... У такій метушні можна було і своє минуле «втратити» [1, с. 13].

Українська письменниця Докія Гуменна, яка походила із родини «нетрудового елемента позбавленого права голосу» зазначає, що «в цілому всі ми були пролетарське студентство, але кожен мав ще своє, недоступне для чужого ока. В анкеті всі були пастухи, батраки, робітники, незаможні, бійці Червоної армії, активісти, висуванці. Хто як міг, так і маскувався ... Нетрудовий елемент, всякі там попівни, офіцерські синки, діти поліцаїв чи куркулів, торговців – нещадно викидаються з пролетарського вишу» [3, с. 158].

Бути «своїм» у студентському середовищі означало бути рідним за походженням і духом, повну підтримку і відданість ідеям більшовиків, неприйняття і ненависть до інакомислення. Такі принципи призводили до руйнації характерної для суспільства системи цінностей, тому вихідцям із «класово-ворожих» сімей часто доводилося відрікатися від своїх «непролетарських» батьків чи змінювати прізвище. Зокрема, серед архівних матеріалів знаходимо такі записки: «Я, учитель Юрій Михайлівський, як син священика, пориваю будь-який зв'язок з духовним званням»; «Я, Євгенія Опанасівна Голубцова, відрікаюся від батька-псаломщика» [4, арк. 28].

Оволодіння особливою манерою спілкування, таким собі «виправдовуючим» стилем мови, вико-

ристання політичних кліше, визначених більшовицькою догматикою, у побутових зверненнях до влади та апелювання до пролетарських символів стали масовими формами виживання, одним із шляхів адаптації до нових соціально-політичних умов. Основним завданням стало – не вирізнитися з маси, бути такими, як усі, спілкуватися мовою більшості, не показувати навиків манер та етикету. Зокрема, Ю. Юркевич згадує, що «сотня підлітків, на 90% – діти робітничої бідноти, всі старші за мене на 2–3 роки. Оточення буйне, забіякувате, хизувалися розв'язністю манер і фігурним матом. Але потім виявилось, що вони, власне, хороші хлопці. Вихідці з інтелігентських сімей, які намагалися не вирізнитися серед інших ні зовнішністю, ні поведінкою» [17, с. 80]. У пролетарській державі потрібно було відповідати вимогам – бути «пролетарем». Але не просто діяти і мати вигляд «пролетаря», а й відчувати себе ним, тобто знакова сутність мала відповідати внутрішньому змісту.

Необхідність пристосування до нових умов, бажання отримати освіту і влаштувати своє життя спонукали багатьох дітей вихідців із «соціально-чужих сімей» до фальсифікації документів. Зокрема, Докія Гуменна згадує, що під час навчання в неї була довідка члена комнезаму, «дав її мені Саша Цимбал, тоді секретар комнезаму в Жашкові ... Я ніколи ногою не ступала в цей комітет і у вічі не бачила жодного жашківського незаможника» [3, с. 160]. Довідки і різного роду посвідчення відігравали важливу роль у житті кожної радянської людини, особливо молоді. Часто довідка була свого роду «путівкою в життя», що відгороджувала від репресій і покарань, відкривала широкий шлях до кращого майбутнього: навчання у виші, кар'єри радянського спеціаліста тощо.

Представники більшовицької влади прекрасно усвідомлювали масштаби приховування соціального походження студентами. Задля виявлення тих, хто «проліз» до радянських навчальних закладів та партійних, комсомольських осередків, маючи непролетарську біографію, здійснювались заходи, відомі під назвою «чистки».

Вже у жовтні 1921 р. всі вищі навчальні заклади України отримали спеціальну інструкцію з перереєстрації студентів. Метою такого заходу стало «вияснення особового складу студентів вузів України, їх освітнього цензу і професійного стажу, успішності в заняттях, ставлення до радянської влади, реформи вищої школи, вияснення соціального походження, становища та матеріаль-

ного забезпечення, а головне – звільнення вищої школи від елементів, які заважають її пролетаризації і гальмують вірне виконання нею своїх функцій, а саме від елементів контрреволюційних, злісних спекулянтів та академічно невстигаючих» [5, арк. 123–124].

Окрім загальнодержавних кампаній, у вишах працювали всілякі короткотермінові комісії з перевірки особового складу студентів – від реєстрації тих, хто воював у складі ворожих червоним армій, до перереєстрації студентів-першкурсників, залишених на рік. Таким чином, майже кожному студенту, незважаючи на походження і партійну належність, довелося неодноразово проходити процедуру чистки. Варто зазначити, що ініціаторами перевірок часто виступали і самі навчальні заклади [12, арк. 260].

Процедуру чистки студентського середовища описала студентка Київського Інституту народної освіти, письменниця Д. Гуменна. Через внутрішні переживання авторки можна прослідкувати, наскільки сильною була радянська система залякування, адже навіть діти так званих «соціально-чужих елементів» нерідко вважали, що вони не мають права навчатися через своє «неправильне» соціальне походження. Авторка зазначає, що «чистки йшли одна за одною ... Найбільше я боялася голову чистильної комісії, цього вершителя студентських доль... Мені здавалося що цей Калачура наскрізь пронизає мене очима і знає, що я брешу, що я – ніякий не член комнезаму і що картка моя з усіма печатами й підписами – фіктивна і що за соціальним становищем я не маю права вчитися» [3, с. 160–161].

Засоби масової інформації, передусім газети всіх рівнів – від цехової стіннівки до «Правди» чи «Известий», стали особливою сферою навіювання того, що «більшовики – найкращі друзі українського народу». Однак самі діти «колишніх людей» добре розуміли, що вони є «чужими», що широка дорога в майбутнє відкрита тільки «вихідцям з пролетаріату». Зокрема, Докія Гуменна у щоденнику яскраво описує свої переживання про соціальне походження перед вступом до інституту: «Щоб вступити до вищого навчального закладу, треба було мати відрядження. Звідки я його могла мати? Чула я, що такі відрядження дає КНС (Комітет незаможних селян), але чи могла я, «Гуменюкова дівчина», з того самого кодла Герасима Гуменюка, що в нього революція відібрала сто десятин землі, насіння отого самого Кузьми Гуменюка, що вже записаний як нетрудовий елемент без права голосу, у якого націоналізовано два

будинки, – чи могла я йти до комнезаму за відрядженням?» [3, с. 147].

У газеті «Червоний шлях» в 1929 р. була сторінка під загальною рубрикою «Не засмічувати наших шкіл», де регулярно публікували листи, заяви, доноси «пильних» громадян: «Очистимо наші школи від куркульських і непманівських синків», «Жодної щілини класовому ворогові до радянської школи», «Як вони пролазять», «Чи не пече йому місце незаможника», «Хай діти визискувача не плямують радянської школи». Цікавим, однак, є той факт, що автори підписували «опуси» псевдонімами, зокрема Хвастовський, Кароокий, Окррробітник або просто «я це бачив». Наприклад, громадянин Хвастовський звернувся до редакції «Червоний шлях» із листом «Чи не пече йому місце незаможника», у якому наполегливо просив установити справедливість і забрати місце в сина заможного господаря Якова Руденка, який мешкає в с. Ново-Красному Мало-Вищанського району, оскільки «його син Грицько року 1921-го ходив у банді. Років зо три цей Грицько Руденко вхитрився якось пролізти до комсомолу, а після поїхав учитися до Мічєївського агрономічного технікуму на Первомайщині. Тут він вчиться і по цей час. Чи не варто було б віддати місце незаможникові, а не якійсь непевній людині» [16, с. 4].

За цих умов рядовим явищем стала практика відрахування з інституту через соціальне походження. Зокрема, у доповідній записці про склад комсомольського активу вищих навчальних закладів Харкова з вибіркового дослідження двадцяти випадків відрахувань у п'яти було зазначено мотивацію – «приховав своє соціальне походження» [15, арк. 31]. Студентку Харківського геологічного і землевпорядного інституту О. Краснокутську було позбавлено права навчатися «як соціально ворожого елемента, що утаїла соціальне походження і не проявилася з громадського боку» [11, арк. 126]. Студентку Н. Корнієнко за наказом по Одеському інституту народної освіти від 15 квітня 1930 р. було відраховано на підставі, що вона «дочка колишнього жандарма, інспектора шкіл, який мав своє помістя і брав активну участь у білих арміях» [14, арк. 5]. Цікавим є той факт, що збирали інформацію з різних джерел, і чим більше «неправильних» позицій у біографії, тим краще. При цьому ігнорували будь-яку логіку, як-то неможливість поєднання посад інспектора шкіл і жандарма.

Численні документально засвідчені спогади студентів кінця 1920-х рр. доводять, що і за цих умов більшість їх щиро вірила в комунізм і бажала

швидшої його побудови, тож «готові були виправдовувати всякі злочини, коли вони хоч трохи підфарбовувалися комуністичною фразеологією. Ми не хотіли поглянути ширше на те, що діялося. Нам зручніше було зосереджуватися на конкретних явищах і запевняти себе, що ті події нетипові, що вони є винятковими, а в цілому справи в суспільстві йдуть так, як їх висвітлює партія, тобто так, як це належить згідно з комуністичною теорією. Так було спокійніше для душі і ... признаймося щиро, безпечніше» [3, с. 93].

Радянський спосіб всеохопного ідеологічного виховання молоді давав бажані результати. Усього за рік навчання в Київському університеті, де панувала атмосфера соціалізму, ідеологічно правильно побудовані лекції та радянська агітація давали свої наслідки. Коли після закінчення першого курсу Київського ІНО та ж Докія Гуменна повернулася додому в м. Жашків, її політичні погляди на радянську дійсність уже кардинально змінилися. Вона намагалася пояснити батькам, що «нові часи, те, що на вашу думку було добре, тепер виявилось недобре ... Світ перебудовується, і якщо в нас забирають власність, то так і треба» [3, с. 171].

Ще одним прикладом є метаморфоза поглядів студентки Чернігівського Інституту народної освіти І. Бородаєвської, яка писала: «П'ять років самостійного життя і роботи в пролетарському середовищі виробили в мені твердий погляд, протилежний тому середовищу, з якого я вийшла. Тому я вже не могла не відмовитись від цього, я назавжди порвала зв'язок зі своєю сім'єю» [13, арк. 128].

Висновки. Таким чином, процес інтеграції «соціально чужих» у нове радянське суспільство був не тільки складним і довготривалим, але і досить суперечливим. З одного боку, чимало студентської молоді, вихідців із родин «колишніх», намагалися брати активну участь у громадському житті, довести свою лояльність та відданість радянській владі. З іншого, велика частина студентства намагалися триматися осторонь, «стати сірою масою» і не привертати уваги, оскільки всі прояви індивідуальності, власне бачення та аналітичне ставлення до дійсності негайно викликали підозру. Проте жоден із цих методів не став дієвим, адже факт народження не в пролетарській родині важив більше, ніж громадська активність, а мовчання і байдужість характеризувалася як «примиренство».

Народжені і виховані в умовах соціально-станового середовища, здобувши належну освіту та морально-етичні норми світосприйняття і суспільної поведінки, вихідці з родин «колишніх» були змушені пристосовуватися до нових умов життя, продиктованих більшовицькими лідерами. Талановита і свідомо молодь, яка, чітко вибудовуючи свою життєву мету в межах комуністичної ідеології і моралі, щиро вірила в «світле майбутнє», особистою участю підтримувала всі кампанії влади, ціною надлюдських зусиль переборювала труднощі на шляху до своєї мети. Проте у суспільстві, де за колективними практиками наростало знецінення творчої, мислячої особистості, такі студенти нерідко кваліфікувалися як «чужі», ставали об'єктами для критики, чисток та репресій.

Список літератури:

1. ВЧК–ГПУ. Документи и материалы / Ред.-сост. Ю.Г. Фельштинский. Москва : Изд-во гуманит. л-ры, 1995. 272 с.
2. Гогохія Н. Праця, навчання та дозвілля у житті дитини УРСР (1929–1939). *Проблеми історії України: факти, судження пошуки*. Київ : Інститут історії України НАН України, 2011. Вип. 20. С. 255–268.
3. Гуменна Д. Дар Евдотеї. Іспит пам'яті. Кн. 1. Київські кручі; Кн. 2. Жара і крига. Передмова В. Пепи. Післямова С. Горошка. Київ : Дніпро, 2004. 520 с.
4. Державний архів Київської області. Ф. 290. Оп. 1. Спр. 1123. 104 арк.
5. Державний архів Харківської області. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 418. 174 арк.
6. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920–30-х років: соціальний портрет та історична доля. Київ : Едмонтон, 1992. 175 с.
7. Лаврут О. Прояви девіантної поведінки студентів УСРР у 1920-ті роки. *Гілея (науковий вісник): збірник наукових праць*. Київ : Основа, 2010. Вип. 39. С. 73–80.
8. Липинський В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки. Донецьк : РВА ДонДТУ. 2000. 247 с.
9. Рябченко О. Студенти радянської України 1920–1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації. Харків : ХНАМГ, 2012. 456 с.
10. Франсуа-Ксав'є Нерар. Пять процентов правды: Разоблачение и доносительство в сталинском СССР (1928–1941). Москва : РОСС ПЭН, 2011, 397 с.
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 166. Оп. 8. Спр. 410. 224 арк.

12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 703. 273 арк.
13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 710. 184 арк.
14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 316. 105 арк.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 906. 136 арк.
16. Чи не пече йому місце незаможника. *Червоний шлях* № 11 (1447). 1929. 29 січня.
17. Юркевич Ю. Минувшее проходит предо мною... Москва : Возвращение, 2000. 256 с.
18. Fitzpatrick S. Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921–1934. Cambridge, 1979. 355 p.
19. Kelly Catriona «The School Waltz»: The Everyday Life of the Post-Stalinist Soviet Classroom. *Forum for Anthropology and Culture*. № 1. 2004. P. 108–158.

Shmaliukh A.A. «SOCIAL OUTCASTS» AMONG THE STUDENT YOUTH OF THE USSR IN THE 1920s

In early 1920s the students became one of the main objects of political and psychological influence of the Bolshevik government, whose representatives tried to create a new image of a Soviet student, who had to follow Soviet social and cultural norms.

Mass class hatred influenced those students who had the “wrong” social background or were connected with so-called “former” people by family ties. This can be explained by the fact that the relatives of the “former” had every reason to “doubt” both the party’s activities aimed at brutal violence and the legitimacy of the arbitrariness of the punitive and repressive authorities against their innocent parents.

The author of the article analyzes certain aspects of the discriminatory policy of the Soviet government towards Ukrainian students, who had a “doubtful” social origin and suffered from the Soviet authorities’ oppression because of their social and class background. On the basis of archival sources and on the examples of memoirs of the Ukrainian writer Dokiya Humenna, the reasons and consequences of hiding the facts of her own biography have been determined. A set of techniques and methods used by the Soviet bureaucratic system to identify “social aliens” among the youth in the institutions has been described.

It is proved that the process of integration of people from “hostile” families into the new Soviet society was not only problematic and long-lasting, but also quite contradictory. However, despite the escalation of class intolerance, many people from the “former” successfully adapted to the Soviet reality by using all possible methods and means, including their cultural and educational preferences and changes of their social status.

Key words: students, social origin, “social outcasts”, the “former” people, purges.